

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET ELEKTROTEHNIKE I RAČUNARSTVA

ZAVRŠNI RAD br. 6120

**DETEKCIJA ZUBA U
ORTOPANTOMOGRAMIMA**

Miljenko Šuflaj

Zagreb, lipanj 2019.

IZVORNIK

Uvod

Problem detekcije zuba u ortopantomogramima je naizgled jednostavan problem rješavaju li ga ljudi. Osobe koje nemaju kvalifikacije, tj. nisu stomatolozi mogu iznimno lagano pronaći zube te ih razrediti znaju li neke osnovne stvari o ljudskim zubima. Problemi nastaju kada trebao uočiti zube u slikama loše kvalitete ili uočiti zube loše kvalitete. U tom slučaju čak će i stručnjaci s vremena na vrijeme završiti s češkanjem po tjemenu. Kao i kod svakog problema, ljudi su vični tražiti spas u računalima koja u trenutku pisanja ovog rada posjeduju zaista zavidnu snagu obrade te su zasigurno izum koji je najviše pomogao razvoju znanosti u 21. stoljeću. Problem uočavanja zuba je problem čiji su ulazni parametri vizualni podražaji. Znanost još uvijek nije standardizirala pretvorbe vizualnih signala u jednoznačne tekstualne podatke, pa se stoga moramo baciti u granu neuroračunarstva, koja za jednu od podgrana svojata računalni vid. Problem detekcije zuba u području neuroračunarstva može se raščlaniti na 2 potproblema; problem pronalaska zuba (*engl. regression*) i problem razredbe zuba (*engl. classification*). Ovi problemi se uobičajeno rješavaju konvolucijskim živčanim mrežama (*engl. convolutional neural networks*) koje imaju sposobnost učenja damo li im dovoljno veliki skup označenih podataka. U neuroračunarstvu postoje još mnogi pristupi koje bismo mogli iskoristiti za rješavanje ovih problema, no u vrijeme pisanja ovog rada, konvolucijske živčane mreže su de facto standard rješavanja problema nalik ovome.

Usprkos tome što smo već rano odabrali tehniku rješavanja ovog problema, konvolucijske živčane mreže su vrlo općenita tehnika, korištena za mnogo različitih tipova problema predloženih vizualnim podražajima, pa ćemo, nakon što objasnimo osnovne pojmove potrebne za usvajanje osnovnog znanja o konvolucijskim živčanim mrežama pričati i o različitim inačicama i arhitekturama sustava za pronalazak i razredbu zuba.

Sadržaj

Uvod	4
Sadržaj	5
Uvod u konvolucijske živčane mreže	6
Umjetne živčane mreže	6
Konvolucijske živčane mreže	7
Konvolucijski sloj	8
ReLU sloj	10
Sloj združivanja	10
Poptuno povezani sloj	12
Sloj gubitka	12
Razmatrane arhitekture živčanih mreža	13
Jednoprolazne i dvoprolazne živčane mreže	13
Arhitektura RetinaNet	15
Komponente	16
Izlučivanje značajki	16
Razredbena konvolucijska živčana mreža	17
Pronalazna konvolucijska živčana mreža	17
Postupak pripreme i interpretacije podataka	18
Rezultati	19
Usporedba s drugim arhitekturama srodnog zadatka	20
Zaključak	21
LITERATURA	22
NASLOV, SAŽETAK I KLJUČNE RIJEČI	23
DODATAK	24

Uvod u konvolucijske živčane mreže

Konvolucijske živčane mreže je jedna od mnogobrojnih inačica umjetnih živčanih mreža (*engl. artificial neural networks*). Umjetne živčane mreže su računalni sustavi koji oponašaju živčane sustave u mozgovima životinja. Specifičnost takvih sustava je što uče promatranjem primjera bez da su unaprijed uhodani u neki specifični postupak rješavanja zadanog problema. U pogledu računalnog vida, umjetne živčane mreže uobičajeno uče promatranjem označenih objekata na foto ili videosadržaju dok se ne postigne zadovoljavajuća učestalost točnog zaključka za objekte koji se razmatraju.

Umjetne živčane mreže

Općenito, umjetne živčane mreže sastoje od mnoštva osnovnih jedinica koje nazivamo neuronima koji su analogni s neuronima u mozgu životinja. Svaka veza između neurona, nalik sinapsama, prenosi signale iz jednog neurona u drugi. Uobičajeno je da neuroni prenose realne brojeve, dok se izlaz neurona računa primjenom odabrane funkcije, obično nelinearne, uvrštavanjem sume ulaza. Veze između neurona nazivamo rubovi (*engl. edges*) te je uobičajeno da oni sadrže koeficijent koji podešava snagu emisije signala. Taj koeficijent se najčešće mijenja tijekom učenja. Osim toga, moguće je postaviti prag ispod kojega se signal neće poslati.

Neurone uobičajeno ne gledamo kao autonomne jedinice, već u pogledu slojeva. Slojevi se razlikuju po funkcionalnosti, oni na različite načine preoblikuju ulaze, a u osnovnom slučaju imamo 2 sloja; ulazni i izlazni sloj. Broj neurona u ulaznom sloju mora se poklapati sa brojem značajki ulaza, dok se broj neurona u izlaznom sloju mora poklapati sa brojem značajki izlaza. Konkretno, želimo li neku rastersku sliku veličine 32x32 razvrstati u slike mačke, psa, kornjače ili zeca, naša živčana mreža imati će 1024 neurona u ulaznom sloju te 4 neurona u izlaznom sloju. Ograničenja osnovne arhitekture je što živčana mreža sa samo ulaznim i izlaznim slojem nema

mogućnost rješavanja problema nelinearnih problema. Ovo je iz razloga što je živčana mreža tada samo reprezentacija jedne linearne kombinacije parametara iz ulaznog sloja koji se preslikavaju u 4 vrijednosti. Zbog toga se uvodi pojam skrivenih slojeva (*engl. hidden layers*).

Skriveni slojevi su svi slojevi između ulaznog i izlaznog sloja. Koriste se kada je problem prekompleksan za jednu linearnu kombinaciju parametara. Dok bi nam, u računalnom vidu, mreža bez skrivenih slojeva mogla prepoznati neke vrlo primitive uzorke, trebali bi jedan skriveni sloj za detekciju rubova. Dodavanjem dodatnih skrivenih slojeva možemo dobiti sofisticiranije uočavanje složenijih značajki. Međutim, dodavanje skrivenih slojeva nije nešto što treba raditi preko mjere. Dodavanjem skrivenih slojeva povećavamo složenost, ali i specifičnost živčane mreže. Previše neurona može rezultirati preprilagođenošću (*engl. overfitting*). Isto tako, premalo neurona može rezultirati nedovoljnom prilagođenošću (*engl. underfitting*).

Konvolucijske živčane mreže

Konvolucijske živčane mreže razlikuju se od tradicionalnih živčanih mreža po tome što se tijekom učenja podešavaju vrijednosti tzv. filtera. Filteri su zapravo vektori realnih vrijednosti koji se učenjem podešavaju, a tijekom zaključivanja (*engl. inference*) konvoliraju sa ulaznim podacima. Filteri mogu biti različitih veličina, a u praksi su najuobičajeni 1x1 i 3x3 filteri.

Konvolucijske živčane mreže su prve živčane mreže učenja s učiteljem (*engl. supervise learning*) koje su postigle rezultate usporedive s ljudima za probleme koji se njima rješavaju.

Klasično, konvolucijske živčane mreže su razred dubokih živčanih šalji-naprijed (*engl. feed forward*) mreža. Uobičajeno je da imaju 1 ili više potpuno povezanih konvolucijskih slojeva. Također je uobičajeno da se težine (*engl. weights*) dijele između slojeva i združivanje (*engl. pooling*), tj. združivanje po maksimumu (*engl. max pooling*).

Konvolucijski sloj

Konvolucijski sloj vrši konvoluciju određenog dvodimenzionalnog podatka s filterom konvolucijskog sloja. Učenjem mreže parametri filtera se podešavaju ne bi li dali što točniji zaključak o priloženom podatku iz baze za učenje. Konvolucijski filtri su obično matrice dimenzija $N \times N$, te u praksi uglavnom govorimo o 1×1 , 3×3 , 5×5 itd. filtrima. Ideja konvolucijskog sloja je preslikati dvodimenzionalne podatke, obično odsječak slike u jednodimenzionalnu vrijednost. Ovo se postiže konvolucijom matrica ulaza i filtera, tj. množenjem vrijednosti matrica po elementima (*engl. element-wise matrix multiplication*).

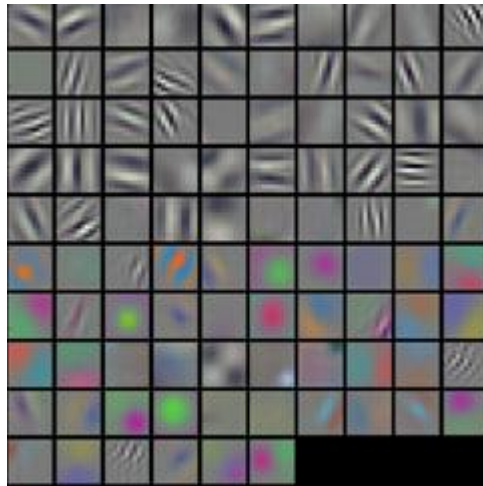

Slika 1: Rad konvolucijskog sloja

Na slici iznad izlaz glasi $50 \cdot 30 + 50 \cdot 30 + 50 \cdot 30 + 50 \cdot 30 + 20 \cdot 30 = 6600$

Korištenjem različitih filtera možemo dobiti različitu funkcionalnost konvolucijskih slojeva, tj. oni će zapažati različite stvari (npr. lijeve rubove, desne rubove, određene vrste krivulja itd.). Filteri vuku analogiju različitih vrsta češljeva, jer oni „češljaju“ ulazne podatke u oblike koji bolje ili lošije prikazuju neke značajke danih podataka. Moguće ih je vizualizirati kao sitne sličice:

Slika 2: Vizualizacija filtera

Neuroni u konvolucijskom sloju posloženi su u 3 dimenzije; širini, visinu i dubinu. Svaki sloj povezan je samo sa dijelićem sloja prethodnika. Taj djelić zovemo polje osjeta (*engl. receptive field*). Udruživanjem raznih konvolucijskih slojeva, nekih lokalno povezanih, nekih globalno povezanih, dobivamo konvolucijsku živčanu mrežu.

Razlog zašto sada odjednom imamo lokalno, a ne globalno povezivanje je jer želimo da naši neuroni stvaraju najsnažniji odziv na prostorno lokalne uzorke. Slaganjem mnogo lokalno povezanih slojeva dobivamo nelinearne filtere koji veću sliku rekonstruiraju slaganjem manjih dijelova.

Finalno, prije smo spomenuli da se filteri ponavljaju jer se svakom neuronu u istom sloju pridružuju iste težine, tj. isti filteri. Ovo rezultira time da svaki neuron u takvom sloju biva pobuđen istim značajkama za svaku pobudu u svojem polju osjeta. Ovo omogućuje da uočavanje značajki ne ovisi o lokaciji na slici, tj. da se svaka značajka koju želimo uočiti može uočiti gdje god se nalazila na slici.

Ova tri svojstva omogućavaju bolju generalizaciju. Dodatno, dijeljenje težina smanjuje snagu obrade te broj parametara koje mreže treba podesiti, što smanjuje zahtjevnost cijelog algoritma te omogućuju treniranje većih mreža.

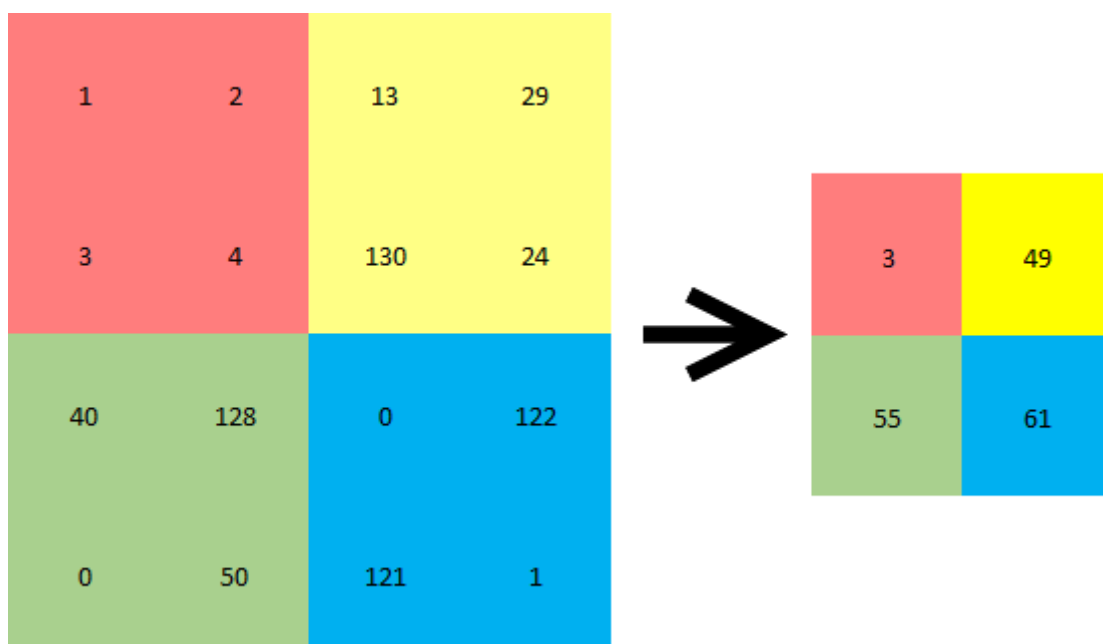
ReLU sloj

ReLU (engl. Rectified Linear Unit) je funkcija oblika $\max(0, x)$. Ova funkcija, kao što se može vidjeti izdaleka, ruši negativne vrijednosti u 0, dok čuva pozitivne vrijednosti onakvim kakve jesu. ReLU sloj u konvolucijskoj živčanoj mreži povećava nelinearna svojstva funkcije odluke (engl. decision function), ali i cijele mreže bez izmjene podataka polja osjeta konvolucijskog sloja.

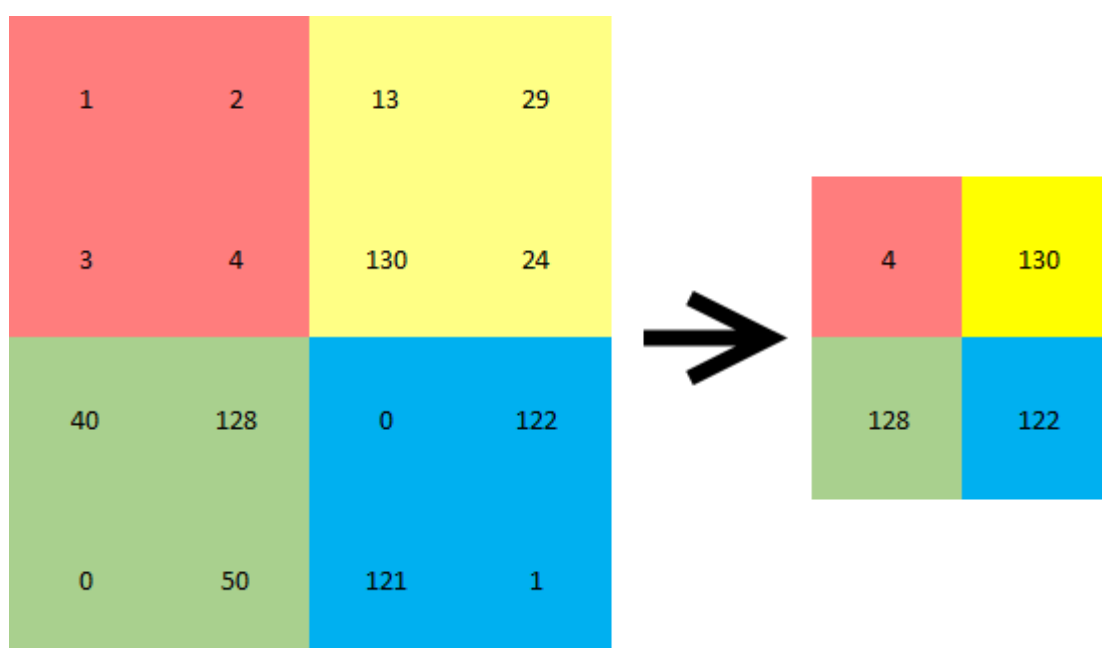
Za sloj iste funkcionalnosti kao ReLU postoje i druge poznate funkcije kao što su hiperbolni tangens ($\tanh(x)$) i sigmoid ($\frac{1}{1+e^{-x}}$). Razlog zašto konvolucijske živčane mreže uglavnom biraju ReLU za funkciju uključenja (engl. activation function) je zato što se postiže nekoliko puta brže učenje bez značajnih kazni u smislu općenite preciznosti mreže.

Sloj združivanja

Slojevi združivanja vrše združivanje na podacima. Združivanje je jedna od metoda nelinearnog doljeuzorkovanja (engl. downsampling), čime možemo smanjiti dimenzionalnost podataka. Postoji nekoliko funkcija kojima možemo postići združivanje, npr. združivanje po prosjeku i združivanje po maksimumu. Iako bi laik rekao da je združivanje po prosjeku logičniji izbor za funkciju združivanja, u praksi se najviše koristi združivanje po maksimumu. Kada smanjujemo podatke, bitnije nam je sačuvati bitne podatke sa slike. Unaprijed pretpostavimo da je podatak bitniji što mu je vrijednost kojom je iskazan veća. Kad bi se radilo o doljeuzorkovanju slike s vizualnog aspekta, bolje bi bilo koristiti združivanje po prosjeku, no u slučaju konvolucijskih živčanih mreža, pristup s združivanjem po maksimumu pokazao se boljim. Kao parametar pri združivanju koristi se veličina klizećeg prozora (engl. sliding window size), dvodimenzionalna vrijednost koja je uobičajeno 2x2, te korak (engl. stride), što je udaljenost koju će u sljedećoj iteraciji združivanja prozor prijeći kako bi došao do sljedećeg skupa vrijednosti koje treba združiti.

Slika 3: Združivanje s prosjekom, 2x2 prozor, korak 2

Slika 4: Združivanje s maksimumom, 2x2 prozor, korak 2

Motivacija kod združivanja nije samo jedna. S jedne strane, ahilova peta umjetnih neuronskih mreža je dugo vrijeme treniranja. Ono može biti takvo zbog veličine ulaznih podataka, broja iteracija ili epoha, te veličine same mreže. Cilj nam je

smanjiti podatke koliko god možemo, a opet sačuvati informaciju koja se nalazi u tim podacima koliko god dobro možemo.

Potpuno povezani sloj

Nakon slaganja nekoliko konvolucijskih i slojeva združivanja, konvolucijska mreža sadržavati će jedan ili više potpuno povezanih slojeva. Potpuno povezani slojevi su slojevi neurona koji primaju sve izlaze prethodnog sloja. U matematici bi potpuno povezanim slojevima bilo analogno matrično množenje, samo što u ovom slučaju možemo imati neki parametar koji će nam određivati pomak (engl. bias), realan broj koji ćemo zbrojiti i time dobiti izlaz neurona.

Sloj gubitka

Jedan od bitnih slojeva u konvolucijskoj živčanoj mreži je sloj gubitka. Ovaj sloj je zaslužan za računanje pogreške u zaključivanje neke konvolucijske živčane mreže. Kako je funkcija gubitka (*engl. loss function*) proizvoljno odabrana funkcija, nama je u interesu da ona što vjernije prikazuje inverz točnosti za problem koji pokušavamo riješiti našom konvolucijskom živčanom mrežom. Ovisno o rasponu vrijednosti koje nam vraća ostatak mreže, prikladno je odabati Softmax gubitak (koristimo kad predviđamo K klasa s međusobno isključivim vjerojatnostima), Sigmoidalnu križnu entropiju (*engl. sigmoid cross-entropy*) kad predviđamo K klasa, svaka vjerojatnosti u rasponu $[0, 1]$, te Euklidski gubitak (*engl. Euclidean loss*) kad su nam vjerojatnosti za svaku od K klasa realni brojevi.

Razmatrane arhitekture živčanih mreža

Prilikom rješavanja problema uočavanja zuba u ortopantomogramima, zbog toga što je računalni vid kao grana relativno razvijeno područje, mogli smo birati između puno vrsta živčanih mreža. Na ovu temu postoji već nekoliko radova u kojem je korišten pristup dvoprolaznih živčanih mreža (*engl. two pass neural network*), specifično arhitekture Faster R-CNN. U tom radu (treba citat) uspoređivana je arhitektura Faster R-CNN s drugim jednoprolaznim živčanim mrežama (*engl. single pass neural network*), kao što su YOLO i SSD.

Jednoprolazne i dvoprolazne živčane mreže

Razlika između jednoprolaznih i dvoprolaznih živčanih mreža nalazi se u broju prolaza ili faza koje živčana mreža tijekom učenja prođe. Specifično, ono što je posebno kod arhitekture Faster R-CNN je da ona koristi mrežu za preporuku područja (*engl. Region Proposal Network*) kako bi prvo izolirala interesantna područja na slici, a tek potom išla uočavati objekte te ih klasificirati.

Ovakav pristup je potreban jer u općenitom slučaju na slici se može nalaziti puno pozadine. Ovo će dovesti do nejednakosti klasa, tj. s obzirom na to da je na slikama iz baze za učenje najprisutnija pozadina, mreže će zanemarivati objekte koje treba uočiti i označiti. Ovo je rezultiralo redundancijom i lošom općenitom točnošću, pa se tvorci arhitekture Faster R-CNN doskočili potencijalnim uravnoteženjem primjeraka pozadine i razreda objekata koje želimo detektirati.

Jednoprolazne živčane mreže ovo nisu radile, već su se jednostavno, nakon izlučivanja značajki, bacile na posao treniranja mreže. S jedne strane, zbog toga što su prilikom učenja radile manje posla, mreže su brže učile, no njihova je točnost bila manja, što zbog nejednakosti klasa, što zbog drugih problema, npr. razne skale objekata.

Donedavno, dvoprolazne živčane mreže bile su de facto standard zbog neusporedivo bolje točnosti uz vrlo male kazne na performanse.

Kad smo krenuli rješavati problem uočavanja zuba na ortopantomografima, moje reference bile su upravo mreže bazirane na Faster R-CNN-u. Inicijalno, plan je bio istestirati takvu mrežu, no kada sam preuzimao gotovu implementaciju kao relativno zelen novak u području računalnog vida, poruka da je Faster R-CNN zastario pojavila mi se na ekranu uz poveznicu na navodno bolju arhitekturu.

Arhitektura o kojoj pričamo naziva se RetinaNet. Tijekom istraživanja postalo je jasno da je upravo RetinaNet arhitektura, već tada dosta proslavljena arhitektura nešto čime bi se trebalo pozabaviti.

Arhitektura RetinaNet

Prva od boljki kojom se ponosi arhitektura RetinaNet je da je to jednoprolazna živčana mreža. Drugo iznenađenje kod mreže jest računanje pogreške. Radi se o nečemu što su originalni autori nazvali žarišni gubitak (*engl. focal loss*), a funkcija gubitka glasi:

$$L(p) = -\alpha(1 - p)^\gamma \log(p)$$

Analizirajmo malo priloženu jednadžbu. Na prvi pogled, ovo izgleda kao križna entropija (*engl. cross entropy*). Razlika je u novim hiperparametrima koje smo uveli, točnije α i γ .

Prvi hiperparametar, α , služi kao broj koji će skalirati ukupan gubitak, te je uobičajeno u rasponu $[0, 1]$. U svojem radu, autori preporučaju da se α postavi na inverz frekvencije neke klase.

Drugi hiperparametar, γ , služi kao faktor kojim će se izraz u zagradi, $(1 - p)$, potencirati, te je to uobičajeno broj u rasponu $[0, \infty >$. Ako analiziramo malo taj izraz, primijetiti ćemo da je on uvijek u rasponu $[0, 1]$, tako da će cijeli taj faktor konvergirati u 0 povećavanjem drugog hiperparametra. S obzirom da zapravo potenciramo vjerojatnost da detektirani objekt nije onaj koji je klasificiran, možemo primijetiti da za γ koji je 1 ili više možemo dobiti faktor koji će smanjivati doprinose gubitka što je klasifikator sigurniji oko zaključka o klasi. Ovo će u prijevodu značiti da će klasifikator biti stroži oko krivih pretpostavki malih sigurnosti, tj. da će se usredotočiti na optimiziranje živčane mreže za raspoznavanje težih primjera. Uobičajeno je da se za hiperparametar γ uzima vrijednost 2, a ako mu damo vrijednost 0, žarišni gubitak postaje križna entropija.

Ovakvim pristupom želi se boriti protiv nejednakosti razreda. Razredi koji su vrlo zastupljeni će zbog velike sigurnosti manje doprinositi ukupnom gubitku. Mreža će se stoga posvetiti težim, manje zastupljenijim razredima, pa bi si mogli dozvoliti

ukidanje procesa pronalaska interesantnih područja, tj. totalno eliminirati mrežu za preporuku područja iz cijele priče.

Komponente

Usprkos upravo navedenim značajkama arhitekture RetinaNet, ona nije obična konvolucijska živčana mreža uz navedene značajke. Zapravo, radi se u skupu komponenti koje rješavaju neke od problema široko prisutnih u računalnom vidu. Općenito, RetinaNet se sastoji od jedne kičmene mreže (*engl. backbone network*) koja izlučuje značajke te vraća konvolucijsku mapu značajki (*engl. convolutional feature map*), te je ta mreža implementirana kao gotovo rješenje. Zatim postoje dvije jednostavne konvolucijske živčane mreže koje redom obavljaju razredbu nad izlazom prve mreže, te pronalazak okvira graničnika (*engl. bounding box*).

Izlučivanje značajki

Izlučivanje značajki radi se korištenjem mreže piramide značajki (*engl. Feature Pyramid Network*). Mreža piramide značajki je uobičajena konvolucijska živčana mreža puta od gore prema dolje (*engl. top-down pathway*). Ono što radimo tijekom izlučivanja značajki je da konvolucijskim filtrima smanjujemo dimenzije slike. Iako konstruiramo 7 slojeva iz originalne slike, za konstrukciju mapa značajki (*engl. feature map*) koristit ćemo slojeve C_3 do C_7 . Brojevi ispod slova označavaju smanjenje dimenzija originalne slike za 2^3 do 2^7 puta. Nakon generacije doljeuzorkovanih slojeva, konvoliramo svaki sloj 1×1 filtrom, generirajući značajke M_7 . Značajke M_7 generirat će našu najnižu razinu piramide, P_7 . Nakon toga, spajanjem slojeva M_7 i 1×1 konvolucije C_6 dobivamo sloj P_6 , i tako redom do P_3 . Spajanje slojeva se vrši na način da se manji sloj goreuzorkuje (*engl. upsampling*) funkcijom najbližeg susjeda (*engl. nearest neighbour*), vrijednosti se po elementima zbroje, te se svaki sloj koji nije onaj najniže rezolucije, koji je nastao bez spajanja, još jednom pročešlja 3×3 konvolucijom kako bi se smanjio *aliasing*. Ovom generacijom slojeva smo stvorili mape značajki koje mogu predviđati objekte

različnih razmjera, a po testovima znatno ubrzavaju proces izlučivanja značajki te znatno povećavaju točnost živčane mreže.

Razredbena konvolucijska živčana mreža

Pronalazna konvolucijska živčana mreža

Postupak pripreme i interpretacije podataka

Rezultati

Usporedba s drugim arhitekturama srodnog zadatka

Zaključak

LITERATURA

NASLOV, SAŽETAK I KLJUČNE RIJEČI

DODATAK